

Olga Stefko¹

Katedra Ekonomiki Przedsiębiorstw Agrobiznesu
Wydział Ekonomiczno-Społeczny
Uniwersytet Przyrodniczy
Poznań

Wsparcie finansowe gospodarstw rolnych województwa wielkopolskiego po wejściu Polski do Unii Europejskiej

Financial support for the agricultural farms in Wielkopolska province after the Polish accession to the EU

Synopsis. W artykule ujęto zagadnienia dotyczące wsparcia finansowego gospodarstw rolnych woj. wielkopolskiego. Omówiono pomoc krajową i unijną, z uwzględnieniem takich programów jak SPO-ROL, PROW 2004-2006 i PROW 2007-2013.

Słowa kluczowe: wsparcie finansowe, gospodarstwa rolne, województwo wielkopolskie

Abstract. The article is concentrated on problems connected with the financial support for agricultural farms in Wielkopolska province. Problems of the financial aid from the national and the EU public funds are discussed and some information about the SPO-ROL, PROW 2004-2006 and PROW 2007-2013 provided.

Key Word: financial support, agricultural farms, Wielkopolska Province

Wstęp

Idea wsparcia finansowego rolnictwa ma swoją długoletnią tradycję. Ze względu na jego specyficzne cechy, jak również ryzyko wynikające z produkcji rolniczej, zarówno w gospodarce socjalistycznej jak i rynkowej udzielano pomocy rolnikom. Zmianom ulegały na przestrzeni lat jedynie formy i zakres wsparcia. Ekonomiści rolnictwa, m.in. Duczkowska-Małysz [1998], Fereniec [1999], Tomczak [2006] wskazują na wagę interwencjonizmu państwowego w oddziaływaniu na efektywność i konkurencyjność rolnictwa. Interwencjonizm powinien przejawiać się między innymi w protekcjonizmie (na przykład celnym), systemie kredytowym, polityce podatkowej, dotacjach czy polityce cenowej.

Przygotowania i wejście Polski do Unii Europejskiej umożliwiły rozszerzenie wachlarza możliwości wspierania rolnictwa. Przed akcesją w ramach programów PHARE, SAPARD i ISPA oraz wspomagających i współdziałających takich jak TRANSITION FACILITY, TACIS i ACE. Po przystąpieniu natomiast do Unii uruchomiono do dyspozycji rolników takie programy jak SPO (Sektorowy Program Operacyjny), PROW (Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich) 2004-2006 i PROW 2007-2013. Pośrednikiem,

---

¹ Dr, stefko@up.poznan.pl

koordynatorem i jednocześnie kontrolerem wprowadzania i realizacji tego rodzaju wsparcia ustanowiono Agencję Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (ARiMR).

W związku z wagą podejmowanych działań, ich skalą, a także występującymi trudnościami, zdecydowano się w artykule na krótką prezentację wybranych programów pomocowych, jak również ich prezentację w zawiązaniu do danych dostępnych dla województwa wielkopolskiego, także pochodzących z przeprowadzonych badań. Celem artykułu było także określenie zainteresowania poszczególnymi programami pomocowymi wśród producentów rolnych z Wielkopolski oraz wyodrębnienie najczęściej podejmowanych rodzajów działań inwestycyjnych i przeznaczenia uzyskiwanej pomocy.

Materiały i metody

Informacje niezbędne do przeprowadzenia analizy zgromadzono w oparciu o dane wtórne i pierwotne. Pierwszą grupę stanowiły materiały wtórne pochodzące z baz danych Głównego Urzędu Statystycznego, biuletynów Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (ARiMR), stron internetowych Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi (MRiRW) oraz Agencji Rynku Rolnego (ARR) i dostępnej literatury. W obrębie drugiej grupy znalazły się materiały pierwotne, uzyskane na podstawie przeprowadzonych badań w latach 2004-2008. Zbierano je metodą wywiadu bezpośredniego, wśród celowo dobranej grupy 50 gospodarstw rolnych z powiatów czarnkowsko-trzcianeckiego, szamotulskiego, międzychodzkiego, pilskiego i ostrzeszowskiego. Wśród kryteriów doboru respondentów znalazły się między innymi posiadanie i prowadzenie gospodarstwa rolnego, udział w programie pomocowym, jak również zgoda na udzielenie wywiadu.

Gospodarstwa należały do wielkotowarowych, a właściciele zajmowali się przede wszystkim produkcją roślinną. Najwięcej uprawiano zbóż, rzepaku i roślin okopowych, takich jak ziemniaki i buraki cukrowe. W zbiorowości znaleźli się również właściciele gospodarstw hodowlanych. Do najczęściej hodowanych zwierząt należała trzoda chlewna i bydło opasowe. Pomiedzy respondentami nie występowały hodowcy drobiu, owiec ani kóz. W zbiorowości przeważały osoby z wykształceniem zawodowym. Odnotowano jednak również respondentów posiadających wykształcenie średnie z maturą i wyższe. Wiek rolników biorących udział w badaniu mieścił się w przedziale 27-55 lat.

Przy opracowywaniu zebranego materiału wykorzystano tablice przestawne, jak również metody wchodzące w skład statystyki opisowej, metody analizy dokumentów i metody porównawcze.

Rodzaje wsparcia finansowego gospodarstw rolnych

Pomoc dla gospodarstw rolniczych w Polsce podzielić można przede wszystkim na pomoc krajową i unijną. Zadaniem obu tych źródeł jest wsparcie rozwoju i strukturalnego dostosowania całego sektora, ale przede wszystkim regionów słabiej rozwiniętych.

Pomoc krajowa przejawia się przede wszystkim w dopłacie do oprocentowania kredytów przeznaczonych dla rolników, nazywanych kredytami preferencyjnymi. Możliwość uzyskania kredytu na preferencyjnych zasadach istniała w Polsce od momentu powstania Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (ARiMR), czyli od roku 1993. Na przestrzeni lat zmieniała się liczba dostępnych linii kredytowych i cele ich

przeznaczenia, jednak wiele z nich (choćby oznaczonych symbolami IP, MR, KZ) istnieje, w prawie niezmienionej postaci, do dnia dzisiejszego. Wielkość, rodzaje i sposób wykorzystania kredytów preferencyjnych w województwie wielkopolskim zostały już omówione wielokrotnie, m. in. przez Stefko [2002; 2005; 2007A; 2007B; 2007C; 2008].

Źródłem pomocy unijnej natomiast były w analizowanym okresie głównie fundusze strukturalny i spójności. Najważniejsze programy, realizowane z wykorzystaniem środków unijnych od roku 2004 to SPO, PROW 2004-2006 i obowiązujący nadal PROW 2007-2013.

SPO, czyli Sektorowy Program Operacyjny wszedł w życie w drugiej połowie 2004 roku. Obejmował pięć podprogramów takich jak:

- SPO Wzrost konkurencyjności Przedsiębiorstw (SPO-WKP),
- SPO Rozwój Zasobów- Ludzkich (SPO-RZL),
- SPO Restrukturyzacja i Modernizacja Sektora Żywnościowego i Rozwój Obszarów Wiejskich (SPO-Rolnictwo),
- SPO Rybołówstwo i Przetwórstwo Ryb (SPO-Ryby),
- SPO Transport (SPO-Transport).

Dla rolnictwa najbardziej istotnym podprogramem SPO, jak piszą Pawlonka i Trojanowska [2005], stała się restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich. Cele tego programu realizowano według trzech podstawowych priorytetów:

- priorytet I – Wspieranie zmian i dostosowań w rolnictwie,
- priorytet II – Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich,
- priorytet III – Rozwój i dostosowanie do norm UE przetwórstwa artykułów rolnych.

Kolejnym programem pomocowym wprowadzonym po akcesji Polski do struktur Wspólnoty Europejskiej był Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich. Podobnie jak w przypadku SPO, okres jego realizacji przypadał na lata 2004-2006. Był on także współfinansowany z Sekcji Gwarancji Europejskiego Funduszu Orientacji i Gwarancji Rolnej (EFOiGR). Obie te formy pomocy wprowadzono, by zagwarantować zrównoważony rozwój obszarów wiejskich i polepszenie kondycji gospodarstw rolnych. Realizacja programu PROW 2004-2006 opierała się na realizacji dziewięciu działań. Należały do nich:

- renty strukturalne, które miały zachęcić rolników w wieku przedemerytalnym do zaprzestania prowadzenia gospodarstw i do ich przekazania młodszemu pokoleniu;
- wspieranie gospodarstw niskotowarowych, czyli tych, które miały niewielki potencjał ekonomiczny; zadanie to miało posłużyć poprawie dochodowości i umożliwić podjęcie inwestycji prowadzących do uzyskania większej produkcji towarowej;
- wspieranie działalności rolniczej na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania (tak zwane ONW); środki pieniężne tego instrumentu miały rekompensować trudności związane z prowadzeniem gospodarstw na tych terenach w stosunku do gospodarowania na innych terenach, gdzie warunki dla rolnictwa są bardziej korzystne;
- przedsięwzięcia rolno-środowiskowe i poprawa dobrostanu zwierząt, uwypuklały rosnące znaczenie ekologii w rolnictwie;

- zalesienia gruntów rolnych celem powiększanie obszarów leśnych przez sadzenie lasów na użytkach rolnych o niskiej przydatności rolniczej;
- dostosowanie gospodarstw do standardów Unii Europejskiej pod względem wysokiej jakości i zdrowotności artykułów rolnych; pieniądze uzyskane w ramach tego działania można było przeznaczyć między innymi na budowę, rozbudowę lub modernizację płyt obornikowych i zbiorników na gnojowicę/gnojówkę, podłóg i ścian w pomieszczeniach, gdzie przeprowadza się udój i przechowywane jest mleko, modernizację systemów udojowych i ujęć wody i urządzeń sanitarnych oraz zakup klatek dla kur nośnych;
- grupy producenckie; uzyskane środki można było przeznaczyć na zakładanie i administrowanie działalnością grupy, przygotowanie towaru do sprzedaży lub inwestycje przeprowadzane w ramach grupy;
- pomoc techniczna, która miała wzmocnić proces wprowadzania planu w życie;
- uzupełnianie płatności obszarowych, polegające na wsparciu finansowym gospodarstw rolnych, które przyznaje się w sposób proporcjonalny do powierzchni uprawy, niezależnie od rodzaju prowadzonej działalności rolniczej.

Po 2006 roku wprowadzony został kolejny program. Jest on swoistym połączeniem instrumentów obu poprzedzających go programów, tj. SPO i PROW 2004-2006. Otrzymał nazwę Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich, a jego realizacja przypada na lata 2007-2013. Zgodnie z założeniami reformy polityki w stosunku do terenów wiejskich program ten jest zasilany przez Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW). Głównymi celami PROW 2007-2013, podobnie jak poprzednich programów, są poprawa konkurencyjności podmiotów rolniczych, poprawa środowiska naturalnego i jakości życia ludności na terenach wiejskich. Jego zadaniem jest również umocnienie pozytywnych skutków działań PROW 2004-2006 i SPO przez kontynuację większości form pomocy.

Realizacja wsparcia finansowego gospodarstw rolnych

Jak wynika ze sprawozdań przedkładanych przez ARiMR, w Wielkopolsce (tab. 1) podczas działania SPO zostało złożonych 9 400 wniosków. Zakładając, że właściciele gospodarstw zarejestrowani w Ewidencji Producentów Rolnych (EPR) składaliby tylko po jednym wniosku, należałoby stwierdzić, że zaledwie 7% ze wszystkich upoważnionych otrzymało tę formę wsparcia. W pozostałych dwóch programach odsetek liczby przyjętych wniosków do liczby złożonych wynosił 49% (w przypadku PROW 2004-2007) i 91% (w PROW 2007-2013), zwiększyły się także liczby składanych wniosków. Tak znacznie zwiększający się w kolejnych latach udział liczby przyjętych wniosków w stosunku do zarejestrowanych tłumaczyć można nie tylko wzrostem zaufania rolników do oferowanych funduszy, ale i nabraniem doświadczenia w wypełnianiu niezbędnych formularzy i skuteczności w przechodzeniu licznych formalnych procedur. Wiedząc ponadto, iż jednym z podstawowych warunków ubiegania się o jakąkolwiek pomoc jest uzyskanie wpisu do EPR, przyjmując można, że wszyscy zarejestrowani należeli do potencjalnie zainteresowanych otrzymaniem wsparcia. Zwiększający się zatem udział liczby przyznanych w stosunku do składanych wniosków należy uznać za zjawisko pozytywne.

Tabela 1. Realizacja programów unijnych przeznaczonych dla Wielkopolski.

Table 1. Realization of the EU programs for Wielkopolska voivodeship

Wnioski o wsparcie finansowe	Program		
	SPO	PROW 2004-2006	PROW 2007-2013
Liczba przyjętych wniosków w całym okresie programowania	9400	275 005	166 426
Liczba umów zawartych pomiędzy ARIMR i beneficjentami	5404	266 052	146 835
Wnioskowana wartość w zawartych umowach, mln zł	815 168 099,3	1 560 350 460,5	757 998 674,4
Liczba projektów zrealizowanych	5254	238 151	63 332
Wartość projektów zrealizowanych, mln zł	730 847 008,3	1 396 715 764,5	326 935 517,9

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z ARiMR.

Tabela 2. Wsparcie finansowe wybranych gospodarstw rolniczych w Wielkopolsce, zł

Table 2. Financial support for selected agricultural farms in Wielkopolska voivodeship, PLN

Wartość pomocy	Program		
	SPO	PROW2004-2006	PROW 2007-2013
Dopuszczalne przedziały kwot pomocy na jeden projekt	40 500 - 300 000	25 000 - 300 000	35 000 - 300 000
Średnia wielkość pomocy przypadająca na inwestycję	188 207	169 586	181 750
Łączna suma pomocy udzielona w programie respondentom	5 458 000	4 918 000	2 908 000

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych.

Aby uszczegółwić informacje i wnioskowanie na temat wsparcia finansowego gospodarstw rolnych województwa wielkopolskiego po wejściu Polski do UE, oprócz danych zbiorczych dla całego regionu wykorzystano również wyniki przeprowadzonych badań. Analiza zebranych na podstawie wywiadu bezpośredniego danych wykazała, że wielkopolscy rolnicy największe zainteresowanie programami pomocowymi wykazywali w roku 2004, kiedy zostały wdrożone dwa pierwsze instrumenty poakcesyjne, czyli SPO i PROW 2004-2006. W tym czasie, na 62 możliwości uzyskania różnego rodzaju wsparcia finansowego, skorzystano z 46 opcji w obrębie obu programów. Liczba składanych wniosków w programach SPO i PROW 2004-2006 wynosiła po 29 na każdy z funduszy. Zainteresowanie PROW 2007-2013 było, w stosunku do programów poprzednich, znacznie niższe (16 wniosków), ale tłumaczyć to można niepełnym jeszcze czasem obowiązywania programu. Po jego zakończeniu liczebność składanych wniosków najprawdopodobniej ulegnie zwiększeniu. Wymienione dane wskazują również na to, że część z rolników w

sposób bardziej aktywny od pozostałych wykorzystywała dostępne środki, składając więcej niż jeden wniosek o wsparcie finansowania działalności inwestycyjnej.

Najwyższa średnia wielkość pomocy przypadająca na jedną inwestycję wśród uczestniczących w badaniach rolników (tab. 2.), wynosząca 188 207 zł, przypadła na program SPO. Minimalna kwota pomocy przeznaczonej na inwestycję nie przekroczyła natomiast w żadnym z programów 40 500 zł i najwyższa również występowała w programie SPO. Kwoty maksymalne były we wszystkich programach jednakowe i wynosiły 300 000 zł. Łączna suma pomocy wypłacona wielkopolskim rolnikom w ramach Sektorowego Programu Operacyjnego sięgnęła 5 458 000 zł i była większa od kwoty w obowiązującym w tym samym czasie PROW 2004-2006 o 540 000 zł.

Oprócz wielkości kwot przeznaczonych na wsparcie gospodarstw rolnych na uwagę zasługuje również kwestia rozdysponowania otrzymanych środków na poszczególne działania (tab. 3).

Tabela 3. Udział poszczególnych działań w programach pomocowych dla rolnictwa w Wielkopolsce, %
Table 3. Distribution of the aid in the programs for agriculture in Wielkopolska voivodeship by activities, %

Przeznaczenie pomocy	Program		
	SPO	PROW 2004-06	PROW 2007-13
Budowy, modernizacje budynków	11	32	13
Zakup maszyn, urządzeń	15	18	42
Zakładanie sadów, plantacji wieloletnich	29	5	0
Inwestycje służące ochronie środowiska	16	0	0
Koszty ogólne planowania wstępnego	29	0	0
Usługi w przygotowaniu dokumentacji	0	11	29
Ułatwienie startu młodym rolnikom	0	20	4
Renty strukturalne	0	7	4
Przedsięwzięcia rolnośrodowiskowe	0	2	8
Zalesianie gruntów rolnych	0	2	0
Zakup i instalacja infrastruktury technicznej	0	2	0
Suma	100	100	100

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych.

Ważna, a jednocześnie posiadająca wysoki udział w liczbie realizowanych działań, była aktywność w zakresie budowania i modernizowania budynków, zakupu maszyn i urządzeń, a także zakładania sadów i plantacji wieloletnich, połączona z zakupem na ten cel ziemi. Działania polegające na budowie bądź modernizacji budynków największym zainteresowaniem cieszyły się do roku 2006 w programie PROW. Znaczna ilość kupowanej ziemi w celu zakładania sadów i innych plantacji wieloletnich w programie SPO uległa znacznemu zmniejszeniu w PROW 2004-2006, aby zniknąć zupełnie jako działanie w programie realizowanym między latami 2007 i 2013. Z programu na program natomiast i z okresu na okres wzrastało wśród rolników zainteresowanie zakupem maszyn i urządzeń rolniczych. Przyczyny zmian w aktywności inwestycyjnej miały swoje uzasadnienia rynkowe i gospodarcze. Największa liczba zakładanych plantacji wieloletnich w pierwszym

okresie działania programów pomocowych związana była ze specyfiką wynikającą z technologii produkcji. Cechą charakterystyczną upraw wieloletnich jest, iż pierwszych przychodów pochodzących ze sprzedaży zbiorów można się spodziewać w wielu przypadkach, dopiero kilka lat po założeniu plantacji. Do tego dochodzi duże ryzyko związane z warunkami atmosferycznymi i rynkowymi (zmienna podaż i ceny, brak stałych umów kontraktacyjnych). W tej sytuacji za racjonalne należy uznać, po początkowej, zwiększonej aktywności inwestycyjnej, obniżenie zainteresowania tym rodzajem działania. Budowa i modernizacja budynków były z kolei niewspółmiernie bardziej kosztowne od zakupu ziemi i założenia na niej plantacji. Inwestycje te dotyczyły najczęściej budynków wykorzystywanych w sposób bezpośredni bądź pośredni do produkcji (szklarnie, budynki inwentarskie, przechowalnie, chłodnie, magazyny itp.). Zdając sobie sprawę, że wykorzystanie środków unijnych wiązać się będzie z koniecznością wyłożenia najpierw znacznej kwoty ze środków własnych, a dopiero potem ich zwrotem, inwestorzy poczekali na wejście w życie programu PROW 2004-2006, który ostatecznie rozpoczęto realizować ze znacznym opóźnieniem. Na omawiane relacje wpłynął również fakt, że przedsięwzięć polegających na budowie czy modernizacji budynków nie przeprowadza się, podobnie jak zakładania plantacji wieloletnich, zbyt często. Odmienną natomiast charakterystykę wykazywały działania polegające na zakupie maszyn i urządzeń rolniczych. Zużywają się one, zwłaszcza w porównaniu z omawianymi wcześniej obiektami inwestycji, znacznie szybciej, zarówno w sposób fizyczny jak i ekonomiczny. Chcąc sprostać oczekiwaniom klientów, choćby pod kątem dostarczania produktów wysokiej jakości, nie można pozwolić sobie na posiadanie przestarzałego parku maszynowego, czy na zbytne uzależnienie od podaży na rynku pracy. Do tego nie bez znaczenia był fakt, że spora część maszyn i urządzeń stanowiła wyposażenie stawianych bądź modernizowanych budynków, w których przeprowadzano procesy technologiczne. Oba te działania były w związku z tym ze sobą w dużej mierze powiązane. W tej sytuacji uzasadnionym wydaje się znaczący, a przy tym stale rosnący udział zakupu maszyn i urządzeń wśród pozostałych działań inwestycyjnych finansowanych ze środków unijnych.

W każdym z omawianych programów występowały działania, posiadające wysoki udział procentowy, a niewystępujące wcale bądź w niewielkim stopniu w pozostałych programach. W SPO największą ilość środków przeznaczono na pokrycie kosztów ogólnych planowania wstępnego, a zaraz potem na inwestycje służące ochronie środowiska. Na podobne działania nie wydano pieniędzy ani w PROW 2004-2006, ani w programie późniejszym. Z kolei w PROW 2004-2006 stosunkowo wysokim zainteresowaniem cieszyły się działania polegające na ułatwieniu startu młodym rolnikom i poświęcone usługom w przygotowaniu dokumentacji. Istniejący od początku wprowadzania pierwszych programów poakcesyjnych problem z umiejętnym skompletowaniem niezbędnych dokumentów pozostał również aktualny w kolejnych latach, o czym świadczy wysoki udział procentowy działania polegającego na pomocy w przygotowaniu dokumentacji w programie PROW 2007-2013.

Podsumowanie

Wspieranie rozwoju gospodarstw rolnych zostało uznane za słuszne i celowe przez wiele krajów rozwijających się i rozwiniętych, w tym również i przez Polskę. W związku z tym od lat realizowana jest w naszym kraju polityka mająca na celu podniesienie

konkurencyjności gospodarstw, jak i wydajności i jakości produkcji. Od przystąpienia Polski do UE rolnicy mają do dyspozycji zarówno pomoc krajową (przede wszystkim kredyty preferencyjne) jak i częściowo unijną (programy SPO, PROW 2004-2006, PROW 2007- 2013). Celem pomocy jest poprawa konkurencyjności gospodarstw rolnych poprzez ich modernizację oraz zmiany struktury społecznej i obszarowej na terenach wiejskich. Wszystkie formy i środki pomocy są wykorzystywane, choć w różnym stopniu i zakresie. Analiza wyników przeprowadzonych badań wśród wybranych producentów rolnych z woj. wielkopolskiego wykazała, że część z beneficjentów wykazywała większą niż pozostali aktywność w pozyskiwaniu środków unijnych na realizację inwestycji. W okresie między 2004 a 2008 rokiem korzystali oni bowiem z więcej niż jednego programu pomocowego w celu finansowania przeprowadzanych przedsięwzięć. Choć największym zainteresowaniem cieszyły się takie działania jak zakładanie sadów i plantacji wieloletnich, pokrycie kosztów ogólnych planowania wstępnego i ułatwienie startu młodym rolnikom, jedynie działania polegające na budowie i modernizacji budynków gospodarskich oraz zakupie maszyn i urządzeń do produkcji rolniczej podejmowano systematycznie nie tylko w poszczególnych okresach, ale i w kolejnych programach. Liczba działań podejmowanych w celu pokrycia kosztów związanych z przygotowaniem odpowiedniej dokumentacji wskazuje, iż mimo kilkuletnich doświadczeń rolnicy nie posiadają wystarczających wiadomości z zakresu ekonomiki i finansów. Problem ten rozwiązać można między innymi przez zwiększony nacisk na edukację w tym zakresie.

Literatura

- Duczowska-Małysz K. [1998]: Rolnictwo, wieś, państwo. PWRiL Warszawa.
- Fereniec J. [1999]: *Ekonomika i organizacja rolnictwa*. Wyd. Key Text, Warszawa.
- Pawlonka M., Trojanowska M. [2005]: *WPR – wykorzystanie środków pomocowych*. PWN, Warszawa.
- Stefko O. [2002]: Kredyt preferencyjny jako źródło finansowania rozwoju gospodarstw rolniczych i ogrodniczych w województwie wielkopolskim. [W:] *Regionalne zróżnicowanie agrobiznesu*. Akademia Rolnicza w Poznaniu KEGŻ, Poznań, ss.125-133.
- Stefko O. [2005]: Wykorzystanie kredytów preferencyjnych a zmiany w gospodarstwach produkujących warzywa pod osłonami w Wielkopolsce. Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Bydgoszcz, ss. 715-721.
- Stefko O. [2007A]: Kredyty branżowe jako źródło finansowania inwestycji na przykładzie woj. wielkopolskiego. [W:] *Wybrane aspekty konkurencyjności przedsiębiorstw*. Wyd. Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn, ss. 179-184.
- Stefko O. [2007B]: Kredyt preferencyjny źródłem finansowania wytwarzania surowców do produkcji bioetanolu i biokomponentów na przykładzie woj. wielkopolskiego. [W:] *Biomasa dla elektroenergetyki i ciepłownictwa, szanse i problemy*. Wyd. Wieś Jutra, Warszawa, ss. 133-138.
- Stefko O. [2007C]: Kredyt preferencyjny jako źródło finansowania zakupu ziemi na przykładzie województwa wielkopolskiego. [W:] *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu* t. IX, z.1, ss. 465-469.
- Stefko O. [2008]: Kredyty preferencyjne jako źródło finansowania innowacji w agrobiznesie na przykładzie woj. wielkopolskiego. [W:] *Innowacje i innowacyjność w sektorze agrobiznesu*. SGGW, Warszawa, ss. 195-206.
- Tomczak F. [2006]: *Gospodarka rodzinna w rolnictwie; uwarunkowania i mechanizmy rozwoju*. IRWiR PAN, Warszawa.